

भारतीय अर्थव्यवस्थेची वाटचाल व ध्येय धोरणे

चैतन्य विनायक राठोड

संशोधक विद्यार्थी

प्रस्तावना

वर्तमान युग हे विज्ञानाचे युग मानले जाते आज जगात तंत्रज्ञानाने मोठ्या प्रमाणात प्रगती साध्य केली आहे. त्यामध्ये भारताने सुद्धा आपले स्थान निश्चित केल्याचे दिसून येते. आज भारताची अर्थव्यवस्था ट्रिलियन डॉलरची असून भारताचा विकासदर जगातील अर्थव्यवस्थेच्या तुलनेत बऱ्याच प्रमाणात उच्च स्वरूपाच्या आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेस 20 व्या शतकात अनेक समस्यांचा सामना करावा लागला तरी सुद्धा आज भारताचा मुक्त व्यापार धोरणामुळे परदेशी गुंतवणूक (विदेशी भांडवल) आणि तंत्रज्ञान याचा वाढता ओघ देशात दिसून येतो. परिणामी भारताची अर्थव्यवस्था वर्तमान काळात मोठ्या प्रमाणात वृद्धिंगत होत असल्याचे दिसून येते. याशिवाय भारतात मोठ्या प्रमाणावर तरुण वर्ग अस्तित्वात असल्याने उपभोग प्रवृत्ती मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. परिणामतः विदेशी गुंतवणुकी चालना मिळवून राष्ट्राच्या सर्वच क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक होऊ लागली.

अशाप्रकारे भारताने आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात महत्वपूर्ण योगदान दिले व अमेरिका, युरोप, रशिया, चीन, आफ्रिका या राष्ट्रांची मैत्रीपूर्ण संबंध निर्माण करून देश विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. त्यामुळेच भारतीय अर्थव्यवस्था विकसित होऊन राष्ट्र आत्मनिर्भर व स्वावलंबी होत असल्याचे स्पष्ट होते. भारत जरी एक विकसित राष्ट्र बनू इच्छित असले तरी राष्ट्राच्या प्रगतीमध्ये अनेक प्रकारचे आव्हाने दिसून येतात. आणि ते राष्ट्र विकासात बाधा निर्माण करणारे घटक होय.

प्रस्तुत अध्ययन भारताच्या वास्तवाचे दर्शन घडवून. अर्थव्यवस्थेत समोरील निर्माण झालेली आव्हानाची दिशा निर्धारित करून ती सोडविण्याकरिता उपायांची साधक बाधक चर्चा करून त्यावर उपाय सुचविण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था ही एक मिश्र स्वरूपाची अर्थव्यवस्था असून त्यामध्ये श्रम, कृषी आणि उद्योग या घटकांवर अवलंबून आहे. प्राथमिक क्षेत्रातील अवलंबित्व, दरडोई उत्पांनातील घट, वाढती लोकसंख्या, वाढती बेकारी, आर्थिक विषमता आणि पायाभूत सुविधांचा अभाव ही अर्थव्यवस्थेची मुख्य वैशिष्ट्ये आहेत. अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचा वाटा 14% उद्योगाचा वाटा 27% तर सेवा क्षेत्राचा वाटा 59% एवढा आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेचे महत्त्व :-

भारतीय अर्थव्यवस्था ही जगातील वेगवान अर्थव्यवस्था आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था GDP नुसार जगातील दहावी सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था आहे. G-20 आणि IMF च्या मते भारत 2050 पर्यंत जागतिकदृष्ट्या दुसऱ्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था असणार आहे. अशाप्रकारे भारतीय अर्थव्यवस्था ही विकसनशील अर्थव्यवस्था असून 2025 च्या अखेरीस 5 ट्रिलियन डॉलर्स बनवण्याचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

भारत जरी एक विकसित राष्ट्र बनू इच्छित असले तरी राष्ट्राच्या प्रगतीमध्ये अनेक प्रकारचे आव्हाने दिसून येतात. आणि ते राष्ट्र विकासात बाधा निर्माण करणारे घटक होय. उदा. वाढती लोकसंख्या, गरिबी, भ्रष्टाचार, काळा पैसा, अयोग्य शिक्षण, वाढती वित्तीय तूट, अन्नसुरक्षा, शेतकऱ्यांचे प्रश्न, वाढती महागाई, विदेशी कर्जाचा वाढता भार आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था इत्यादी. अशाप्रकारे अर्थव्यवस्थेचे वास्तविक दर्शन घडवून त्यातील समस्या सोडवून राष्ट्रास आत्मनिर्भर बनवणे आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील विभिन्न आव्हाने :-

- 1) वाढती लोकसंख्या.
- 2) बेकारी
- 3) वाढते दारिद्र्य.
- 4) अयोग्य शिक्षण प्रणाली.
- 5) भ्रष्टाचार.
- 6) बालमजूर.
- 7) अन्नसुरक्षा.
- 8) कृषीविषयक समस्या.
- 9) वाढता महागाई दर.
- 10) विदेशी कर्जाचा भार.
- 11) वाढती वित्तीय तूट.

वाढती लोकसंख्या :-

भारताची वर्तमानकालीन लोकसंख्या 142.24 कोटी इतकी असून देशातील मृत्यूदरापेक्षा जन्मदर प्रमाण अधिक दिसून येते. हे प्रमाण मध्यम व गरीब वर्गामध्ये अधिक असल्याने देशात गरिबांचे प्रमाण सतत वाढताना दिसते. त्यामुळे लोकसंख्या नियंत्रण राष्ट्र विकासात महत्त्वपूर्ण ठरते.

वाढती बेरोजगारी :-

वर्तमान काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेची आर्थिक स्थिती भक्कम असून परदेशी गुंतवणूक वाढत आहे. बाजारपेठांचा विस्तार होऊन अनेक लहान मोठे उद्योग निर्माण होत आहेत. परंतु त्या उद्योगास आवश्यक असणारे कौशल्य कामगाराकडे उपलब्ध नसल्याने अनेक श्रमिकांना बेकार राहावे लागते. त्याकरिता शहरी व ग्रामीण भागात कौशल्य विकास प्रशिक्षणाची सुविधा निर्माण केल्या पाहिजे.

प्रादेशिक विषमता :-

आज देशात महाराष्ट्र, गुजरात, आंध्र प्रदेश, कर्नाटक, तेलंगणा, दिल्ली, पंजाब, हरियाणा ही राज्य उद्योग प्रधान असल्याने तिथे रोजगार, राहणीमान, शिक्षण आणि आरोग्य इत्यादी सेवा मोठ्या प्रमाणात

दिसून येतात. परंतु इतर राज्यात अशा प्रकारच्या सुविधा दिसून येत नाही. त्यामुळे तिथे अनेक प्रकारच्या अडचणी दिसून येतात. परिणामी या राज्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात प्रादेशिक विषमता दिसून येते.

वाढता भ्रष्टाचार :-

वर्तमान काळात लाच देणे व लाच घेणे ही सर्वसामान्य बाब झालेली आहे. कोणतेही सरकारी खाते व प्रशासकीय उपक्रम, बांधकाम विभाग, महामंडळ, आरोग्य सेवा, पोलीस विभाग, वाहतूक व्यवस्था, महानगरपालिका, ग्रामपंचायत, शासकीय नोकरी यामध्ये कायद्याचा तितकासा वचक दिसून येत नाही. आज कोणतेही कार्य हे वर्तमानात भ्रष्टाचारा विना होताना दिसून येत नाही.

मूलभूत सेवांची कमतरता :-

कुठल्याही राष्ट्राचा सर्वांगीण विकास हा त्या राष्ट्रात राबविण्यात येणाऱ्या पायाभूत व मूलभूत सुविधांवर अवलंबून असतो. परंतु त्या सुविधांचा लाभ देशातील लोकांना योग्य प्रकारे मिळत नसेल तर अशा सुविधा देशाच्या विकासात अडसर ठरतात. उदा.- विद्युत, पाणीपुरवठा, रस्ते, वाहतूक, दळणवळण, आरोग्य, शिक्षण, अन्नपुरवठा इत्यादी परंतु देशात या सुविधांची बऱ्याच प्रमाणात कमतरता असल्याचे दिसून येतात.

दरडोई उत्पन्नातील कमतरता :-

कोणत्याही देशाचा महसूल हा लोकांच्या क्रयशक्तीवर अवलंबून असतो. व्यक्तीचे उत्पन्न जेवढे जास्त तेवढीच मागणी जास्त. परिणामतः राष्ट्राच्या महसूलात वाढ होते. परंतु दिवसेंदिवस महागाई दरात सतत वाढ होत असल्याने प्रति व्यक्ती उत्पन्न कमी होत आहे.

अप्रगत तंत्रज्ञान :-

भारतात वापरण्यात येणारे श्रम बहुदा केंद्रिकृत स्वरूपाचे असल्याने उद्योगांना लागणारे तंत्रज्ञान आणि देशात वापरण्यात येणारे तंत्रज्ञान यात मोठ्या प्रमाणात तफावत दिसून येते. आजही ग्रामीण भागात नवीन (आधुनिक) स्वरूपाचे तंत्रज्ञान लघु उद्योगापर्यंत पोहोचलेले नाही कारण इथे अनेक सुविधांचा अभाव दिसून येतो.

उत्पन्नातील विषमता :- (आर्थिक विषमता)

वर्तमान काळात भारत जागतिक दृष्ट्या विकसनशील देश असून प्रगत राष्ट्रांच्या बरोबरीने विकास करीत असला तरी भारतीय समाजातील उत्पन्न वितरणातील विषमता मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. देशातील 5% लोकांकडे 80% संपत्ती आहे. त्यामुळेच श्रीमंत अधिक श्रीमंत तर गरीब अधिक गरीब होताना दिसून येतो परिणामी समाजात मोठ्या प्रमाणात आर्थिक विषमता दिसून येते.

कृषी विरोधी कायदे :-

भारत कृषीप्रधान देश असून कृषी हा अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. आणि शेतकरी हा राष्ट्राचा पोशिंदा असल्याने शेतकरी जगला तर राष्ट्र जगेल. परंतु याच शेतकऱ्यांच्या कृषी विषयक रास्त असणाऱ्या मागण्यांकडे सरकारने दुर्लक्ष करून, कृषीविरोधी काळे कायदे केली. त्यामुळे शेतकऱ्यांमध्ये सरकारविरोधी असंतोष निर्माण होऊन त्याचा परिणाम कृषी उत्पादनावर दिसून येतो.

वाढता महागाई दर :-

कोरोना मुळे संपूर्ण जग आर्थिक संकटात सापडले असतानाच रशिया युकेन युद्धामुळे जागतिक वस्तूचा पुरवठा कमकुवत झाल्याने. अन्न, ऊर्जा व इतर ग्राहकोपयोगी वस्तूच्या किमती लक्षणीय वाढू लागल्या. त्याचाच प्रभाव भारतामध्ये 2023 मध्ये सर्वच वस्तूच्या किमतीचा दर वाढत असल्याने सर्वसामान्य जनतेस आपले जीवन जगणे कठीण होत आहे. जून 2021 मधील सांख्यिकीय माहितीच्या आधारे भारतात घाऊक महागाईचा निर्देशांक 12.94% वर पोहोचला असल्याचे दिसून येते.

वाढती वित्तीय तूट :-

आन्तापर्यंत भारताच्या देशांतर्गत व्यापाराने भारतीय अर्थव्यवस्थेस मोठा आधार दिला. रिझर्व बँकेच्या अहवालानुसार भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिक संकटाकडे जात असल्याचे वर्तविले आहे. ज्यात देशाच्या GDP मध्ये 20% होणारी भारताची निर्यात कमकुवत स्थितीत आहे. तरीसुद्धा भारत आपल्या उत्पन्नापेक्षा अधिक प्रमाणात खर्च करीत असल्याने चालू खात्यातील तूट वित्तीय तूट या दोन्ही बाबी झपाटू याने वाढणे हे राष्ट्रासाठी चिंताजनक आहे.

विदेशी कर्जाचा भार :-

भारत सरकारवर 2013-14 मध्ये 63 लाख करोड रुपयावरून 2022-23 मध्ये 205 लाख करोड रुपये एवढे कर्ज झाले. मार्च 2023 मध्ये एकूण GDP च्या तुलनेत 20% वाढ झाली जी 619.1 बिलियन डॉलर्स इतकी आहे. 2013-14 मध्ये विदेशी कर्ज 409.4 अरब डॉलर्स एवढे होते 2022 मध्ये 620.7 अरब डॉलर्स एवढे झाले. 2013 14 मध्ये 31.2% वरून 2021 22 मध्ये 47.1% कर्जामध्ये वाढ झाली. तर विदेशी मुद्रा भंडार मार्च 2022 मध्ये 100.6% वरून कमी होऊन 97.8% एवढा झाला. (RBI & IMF Economy Survey)

अशाप्रकारे वर्तमानकालीन सरकारने राष्ट्र विकासाच्या योजनेत अंतर्गत अकार्यक्षम विदेशी कर्जाची उचल करून देशाच्या एकूण कर्जात भर टाकल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष व शिफारशी :-

भारताच्या विकासासाठी नव्हे तर राष्ट्रांसमोर निर्माण झालेल्या आव्हानास पेलविण्याचे सामर्थ्य निर्माण करण्याची वर्तमान काळात नितांत गरज आहे. आणि ते अशक्य देखील नाही! जसे जगातील मोठमोठे विकसित राष्ट्र उदा. जपान, मलेशिया, थायलंड, रशिया, दक्षिण कोरिया या राष्ट्रांनी त्यांच्यावर आलेल्या 1990 च्या आर्थिक संकटावरगांभीर्यपूर्वक विचार करून योग्य नियोजन आराखडा तयार करून अवघ्या कमी कालावधीतच किमान दहा ते बारा वर्षांमध्ये संकटावर विजय मिळविला. भारतास ते साध्य करण्यासाठी यथार्थ नियोजन व प्रबळ इच्छाशक्तीची गरज आहे. देशात धर्माच्या नावावर राजकारण न करता, धर्मापलीकडे जाऊन मानवतावादी दृष्टिकोन स्वीकारून राष्ट्र विकासावर लक्ष केंद्रित करून गरीब वर्गाच्या उत्थानाकरिता त्यांना मोठ्या प्रमाणात रोजगार व सेवा उपलब्ध करून दिल्यास त्यांचे दरडोई उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न देखील वाढेल. त्यामुळे देशातील गरिबी व दारिद्र्य नष्ट

होऊन समाजाचा जलद गतीने विकास होईल. त्याकरिता योग्य नियोजन व प्रभावि कार्यप्रणाली आणि राजकीय इच्छा शक्तीचे पाठबळ गरजेचे आहे. ते शक्य झाल्यास विकसनशील राष्ट्रांचे रूपांतर विकसित राष्ट्रात होऊन भारत एक महासत्ता होण्यास शंका नाही.

शिफारशी :-

- * गुंतवणुकीचे पुनरुज्जीवन करून विदेशी गुंतवणुकीस आकर्षित करणे.
- * पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक करणे.
- * निर्यातीस प्रोत्साहन देणे.
- * नवनवीन उद्योग निर्माण करून व्यावसायिक क्षेत्रास प्रोत्साहन देणे.
- * कौशल्यपूर्ण शिक्षणावर विशेष भर देणे.
- * कृषिविषयक धोरणांची निश्चिती करणे.
- * संरक्षित बाजारपेठाची निर्मिती करणे.
- ★ विदेशी कर्जाचे प्रमाण कमी करणे.
- * अनावश्यक खर्चाचे प्रमाण टाळून वित्तीय तूट कमी करणे.

संदर्भ :-

- 1) झामरे जीएन 'भारतीय अर्थव्यवस्था' पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स नागपूर.
- 2) मिश्र जगदीश नारायण (2011) 'भारतीय अर्थव्यवस्था
- 3) देसाई व भालेराव (2011) 'भारतीय अर्थव्यवस्था निराली प्रकाशन.
- 4) दत्त गौरव महाजन. अश्विनी 'भारतीय अर्थव्यवस्था कंपनी प्रा. लिमिटेड नई दिल्ली.
- 5) कराडे जगन-जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने' डायमंड पब्लिकेशन 264/3.
- 6) निकन अविनाश अर्थ संवाद 'आधुनिक शेती' विशेषांक जानेवारी मार्च 2013.
- 7) साठे मधुसूदन 'नव्या जगाचे अर्थकारण' डायमंड पब्लिकेशन्स 1691.
- 8) RBI Buletin January, 2023
- 9) आर्थिक सर्वेक्षण, 2019-20.
- 10) <http://www.theindiabusinessline.com/economy/centre> on track to achieve fiscal deficit target for economy survey.